

מבוא: על ישראליות ועירוניות

חיים יעקובי טובי פנסטר

חולון, חיפה, סחנין, בני ברק, קריית שמונה, רהט, ירושלים, כל אלה ערים המופיעות בכותרת "ערים בישראל"; ישויות מרחביות הנמצאות בשטחה של מדינת ישראל שמספר תושביהן, כך על פי החלטה כמותית, עולה על 20 אלף תושבים. אך האם אפשר להגדיר ערים אלה "ערים ישראליות"? האם אפשר לאפיין ולמייץ את תכונותיהן התכנוניות, האדריכליות, החברתיות, הכלכליות והפוליטיות בחלוקה טיפולוגית עירונית ברורה? האם אפשר לדמייץ את המושג "עיר ישראלית" כתבנית נוף ברורה, חד-משמעית, כמו זו העולה מצירוף המילים "עיר אמריקנית" או "עיר ים תיכונית"? עיר ישראלית או עיר בישראל?

עם שאלות אלה של זהות, משמעות ויחסי כוחות מתמודדים המאמרים שלפנינו ומציגים מחקרים המבקשים לדון בסוגיה זו, שמקורם בתחומי ידע שונים כמו: תכנון עירוני, גיאוגרפיה, אדריכלות, אנתרופולוגיה וסוציולוגיה. אסופת מאמרים זו היא פרי עבודה של סדנת חוקרים שנערכה במכון ון ליר בירושלים בשנים 2001-2002.¹ במסגרת הסדנה ביקשו המשתתפים לבחון את ההווה העירונית, את תהליכי ייצור המרחב העירוני וכן את השאלה אם מדובר בתופעות אופייניות למה שמוגדר "עיר ישראלית" או שאפשר לתארן ביחס למיקומן הגיאוגרפי-פוליטי כ"עיר בישראל". באופן מפורט יותר ביקשה קבוצת החוקרים לבחון אם קיימים תהליכים מרחביים, תכנוניים ותרכותיים שאפשר לאפיין במובהק כ"ישראלים", או שמא מדובר בהגדרות אוניברסליות המשותפות גם לערים אחרות בעולם?

הדיונים במסגרת הסדנה והמאמרים המובאים בספר זה, מייצגים במידה רבה את מורכבות התהליכים שבהם מתפתח המרחב העירוני בישראל. נקודות המבט שבהן נבחנת "ישראליותו" של המקום הן שונות ומגוונות, הן מבחינה תיאורטית והן ביחס למשמעותן בחיי היומיום. כנקודת מוצא, אפשר להצביע על כמה צירים לדיון שיתבטאו במקרים השונים שיידונו בספר:

- השפעת יחסי הגומלין בין הכוחות "מלמעלה" ו"מלמטה" על התפתחות

1. החוקרים שהשתתפו בסדנה או בחלקה הם: יצחק אומר, נורית אלפסי, איילת בן עמי, סיגל בר-נר, הנא חמדאן, מנאר חסן, טלי חתוקה, חיים יעקובי, איריס לויץ, דניאל מונטרסקו, יעל מוריה, רועי פביאן, טובי פנסטר, ארוז צפדיה, אורנה צפריר-ראובן, רחל קלוש, אורלי רונן.

המרחב העירוני. כלומר, באיזו מידה מעוצב המרחב על ידי כוחות פוליטיים, תרבותיים, כלכליים וחברתיים ממסדיים משותפים ובאיזו מידה הוא מעוצב על ידי נטיות מקומיות-קהילתיות.

- השפעות אידיאולוגיות על עיצוב המרחב העירוני. כאן ממוקד הדיון במעמדה של האידיאולוגיה הלאומית-ציונית בימיה הראשונים של מדינת ישראל, ובגישות חברתיות וכלכליות שהשפיעו על עיצוב המרחב בעשורים האחרונים.
- מקומה של שאלת הזהות האזרחית-עירונית בישראל. בהקשר זה עולה השאלה באיזו מידה המבנה הריכוזי ומשטר ההדרה המאפיין את ההיררכיה האזרחית בישראל מתבטאים גם במרחב העירוני, אשר מייצג בתפיסה הליברלית מרחב "פתוח" ו"מאפשר" ניעות חברתית-מרחבית.

באמצעות שלוש השאלות הרחבות הללו אנו מבקשים לדון במהותה, בתכונותיה ובייחודה של העיר בישראל. לפני שנסקור בקצרה את גופי הידע המחקריים שעסקו בנושא העיר בכלל ובעיר הישראלית בפרט, נציין כי הדיון שלפנינו מוקדש לסוגיית העיר בישראל בתחומי הקו הרוק בלבד, ואינו מתמודד עם שאלת העירוניות המתהווה מחוץ לגבולות ישראל לפני 1967. הסוגיות המרכזיות שבהן התמקדה קבוצת החוקרים נוגעות במישרין למערכות ממשל, חברה, תרבות וכלכלה הפועלות במסגרת מדינה ריבונית ולא תחת תנאים של כיבוש. לטעמנו, הדיון בהתפתחות טיפולוגיות התיישבותיות בתנאים של כיבוש דורש מבט מפרספקטיבות נוספות על הדיון המתקיים כאן (להרחבה בנושא זה ראו Segal and Weizman 2003).

מהי רשת הקואורדינטות המסמנת את הדיון ב"עיר הישראלית"? בתת-פרק זה נבקש לענות על שאלה זו אגב ציון כמה מהתמורות שחלו בגוף הידע המחקרי העוסק בעיר בישראל. ברצוננו להדגיש שמפאת קוצר היריעה אין בכוונתנו לסקור במלואו את גוף הידע הקיים בנושא אלא לסמן כמה צמתים שבהם אפשר לזהות התייחסות לשאלות המפתח שהוצגו בראשית דברינו.

את שורשי הדיון במרחב העירוני, בהקשרו הציוני, אפשר לזהות כבר בספרו של תאודור הרצל אלטנזילנד (הרצל [1902] 1997) הפורש שרטוט מרחבי של תהליך ההתיישבות במרחב הישן-חדש. דימויה ודמיונה של העיר בחזון ההרצלייני נבנו על גבי המודל האירופי-בורגני שהתפתח בראשית המאה ה-20: הם המשיכו לנסוע דרך שכונות עירוניות מלאות חיים. רוב בתי המגורים היו קטנים ויפים... כמו בערים בלגיות. בתי המסחר ובנייני הציבור בלטו בגודלם, ולא היה קשה לזהותם (שם, 78).

ברוח המודרנה המערבית דמות הארכיטקט, שחזונו מלווה את ספרו של הרצל, מעידה על העוצמה ועל החשיבות הרבה שיוחסו לתכנונה של העיר האוטופית:

"זהו משרד הבנייה!" אמר דוד. כאן מתגורר שטיינק, הארכיטקט הראשי שלנו. הוא אחראי לתוכנית המתאר העירונית".
 "משימה גדולה הוטלה עלינו [נ]עליו", אמר פרידריך.
 "גדולה, אבל גם מלהיבה. ניתנה לו הזדמנות ליצור משהו שלם, כמו לכולנו. בתולדות האנושות מעולם לא נבנו ערים במהירות ובפאר שכאלה" (שם).

בכתביו אכן הרצל קושר בין האוטופיה הפוליטית לבין עיצוב המרחב ומבסס את הגותו על היכרותו את המרחבים העירוניים המתהווים באירופה של זמנו. גם לדברי טרואן, חזונו העתידי של הרצל השפיע על ההגות הציונית ועל דמיון הקשריה המרחביים, בדומה לתהליכים קולוניאליים אירופיים אחרים, ובאותו אופן גם הוגים אחרים ביקשו לייבא רעיונות ודימויים מארצות מוצאם (אירופה) ובכך להכפיף את הלא מוכר לתבניות המוכרות (Troen 2003, 89). הדוגמה הבולטת לכך היא תל-אביב, "העיר העברית" הראשונה, שעל פי המיתוס הבעייתי "צמחה מן החולות". הקמתה של תל-אביב, כפי שעולה מן המחקרים הביקורתיים יותר (ברגר 1998; Levine 2004), היתה אנטיטיזה להתפתחות העירונית הפלסטינית ביפו ואפשר לראותה כערש התפתחותה של הבורגנות היהודית בארץ ישראל.

אולם, מלכתחילה אופיין היחס אל העיר בשניות ערכית. רוב רובה של העשייה התכנונית היהודית בראשית המאה ה-20 הושפע מרכישת קרקעות ומן הצורך ליישבן, ואמנם ההתיישבות החקלאית חרתה על דגלה את שיבת העם לאדמתו בהיבט האידיאולוגי ואת כיבוש השממה בהיבט המעשי. בתקופת המנדט אפשר להבחין בפיתוח עירוני יהודי ופלסטיני אשר עודד ונשלט בידי המנגנון התכנוני המנדטורי (יעקובי 2003; Troen 2003). הערים היהודיות בתקופה זו נועדו בעיקר לקליטתם של מהגרים, אך יועד להן תפקיד חשוב גם בעבור המגזר החקלאי (כהן 1973; אפרת 1976). למרות זאת, דימויה של החברה, אשר היתה אמורה לקום, התבסס בעיקרו על התפיסה הרואה בחקלאות יסוד לבנייתה של חברה מודרנית.²

ברם, השינוי המשמעותי במרחב העירוני הציוני התרחש לאחר מלחמת 1948 (ראו Golan 2002). המערך המרחבי היהודי, בעשור הראשון לקיומה של מדינת ישראל, דומה במידה רבה למרחב הערבי שמלפני 1948. תכנונו של המרחב הישראלי מאופיין לדברי אפרת (2000), כמרחב דחוס ומגובב במרכז, פזור ותלוש בשוליים, מרחב שמבטא "צורה של אחיזת ארץ" בתהליך חסר תקדים בהיסטוריה של הקמת מדינות, אך האם אפשר להסיק מכך על תכונותיו התכנוניות של המרחב הישראלי. אפרת ממשיך וטוען, שלמרות מאפייניו המרחביים וההיסטוריים, המרחב הישראלי הבנוי אינו תוצאה של אלתור

2. ראו כהן 1973; Troen 2003; Efrat 2004.

רשלני, היעדר תרבות מקצועית, אילוצים של כוחות שוק או תולדה של צמיחה אורגנית, אלא הוא תוצאה של כוונה יתרה והצלחה רבה לבצע את מה שהוא מכנה "אחד הניסויים האדריכליים המבוקרים, המקיפים והיעילים בעידן המודרני" (שם, 203). את דבריו מייחס אפרת לתוכניתו של אריה שרון, "תוכנית פיזית לישראל", שאותה הוא מכנה שאפתנית אפילו לתקופתה – תקופת המודרניזם, שסגדה למדעי התכנון וראתה באנשי המקצוע מתחום התכנון, הסוציולוגיה והכלכלה סוכני שינוי כול יכולים.

אפשר למקם טענה זו על רקע מחקרים העוסקים בקשר בין מודרניזציה לעיור. מן הראוי להזכיר את מחקרו של הולסטון (Holston 1989) שהפך זה מכבר לקלאסיקה, המנתח באופן ביקורתי את תכנונה המודרניסטי של העיר ברזיליה. במחקר זה "מפרק" הולסטון את המעשה התכנוני וחושף את המכניזם של יחסי הכוחות שאפשר את ביצועה של התוכנית שנרתמה ליצירת טרנספורמציה חברתית. מימוש התוכנית תבע מעורבות עמוקה של המדינה וגישה תכנונית ריכוזית שתאפשר ליישם חזון אוטופי בסדר גודל כזה. כמו כן, טוען הולסטון, כי תכנונה של ברזיליה היה הזדמנות לכתיבה מחדש של ההיסטוריה הלאומית הברזילאית (שם, 5). עמדה זו העניקה זווית חדשה לדיון התיאורטי בסביבה העירונית שהתקיים בספרות העולמית באותה תקופה והיא משמשת גם בדיון על מהות העיר הישראלית באסופת המאמרים בספר זה.

באיזו מידה התובנות העולות ממחקרו של הולסטון רלוונטיות לדיון בתהליכי העיור הישראליים? בשעה שמחקרו של הולסטון מצביע על האופן שבו הפרדיגמה המודרנית שימשה בסיס לייצורם של מרחבים עירוניים, תוכנית שרון, שביטאה באופן מרחבי את עקרונות האידיאולוגיה הציונית, ביקשה לעודד את ההתיישבות החקלאית כטקטיקה להגדרת הטריטוריה. אמנם התוכנית החקלאית היא רק אחת מזרועות התכנון (השאר הן: תעשייה; תחבורה; פארקים, ייעור ושמירת נוף; הערים החדשות), אך מרכזיות החקלאות מודגשת:

ההתיישבות החקלאית, למרות היותה רק כחמישית מכלל האוכלוסייה, היא הגורם הראשי בפיתוח, בייצרה את המצרכים החיוניים הראשוניים לתושביה. היא מבטיחה את העצמאות הכלכלית ומשמשת גורם מפתח לכלכלה בריאה ומאוזנת. במסגרת התוכנית המרחבית משתרעת החקלאות, לרבות הייעור, על רוב שטחה של המדינה ומהווה את הרקע הטבעי – הפורה והירוק – בו יאתרו היישובים בגודלם השונה, שטחי תעשייה ומרכזי תחבורה (שרון 1950, 15).

אכן, עד שנות החמישים המאוחרות ותחילת שנות השישים, סדר היום הרשמי לא העניק לעיר "את הסטטוס לו היתה ראויה". יתר על כן, ממשך וטוען כהן כי "תקופת היווצרותן של הערים בישראל חלה בזמן בו המגורים בעיר, אפילו

ביישובים העירוניים החדשים באזורים המרוחקים, לא זכו אף כמעט מן היוקרה הגבוהה שנפלה בחלקם של המתיישבים החקלאיים באותם אזורים" (כהן 1973, א, 5).

אחד הכלים התכנוניים רבי העוצמה שהופעלו, באותן שנים, במגמה לעצב את המרחב הישראלי, בד בבד עם מציאת פתרונות דיור למהגרים החדשים, הוא השיכון הציבורי. במקביל להישגיו במתן קורת גג למאות אלפי המהגרים, חולל השיכון הציבורי תהליך של קולוניזציה פנימית, פיזית ודמוגרפית אשר התבסס על משטר של שליטה באמצעות מודרניזציה כפויה. כך המהגרים היהודים, שפוזרו ויושבו בארץ, גויסו שלא בידיעתם ליהוד המרחב (קלוש ולר-יון 2000).

במילים אחרות, הערים בישראל המתהווה נוסדו באקלים אנטי-עירוני שנוצר על רקע אידיאולוגיית עיצוב המרחב הלאומי-ציוני, המבוססת על שלילת הבורגנות, על שלילת המזרח ועל שלילת הגלות (נצן-שיפטן 2000). עוצמתה של שלילה זו היתה כה עזה עד כי מהגרים יהודים אשר לא הסתגלו לאורח החיים החקלאי נאלצו להתיישב בעיר ובסביבותיה, ולעתים אף "העדיפו לחזור לארץ מוצאם מאשר להתיישב בעיר" (כהן 1973, 5). דבריו של כהן הם דוגמה לשינוי שחל בספרות העוסקת בעיר ובעיור בישראל. בזמן שהספרות העירונית בשנות החמישים ובראשית שנות השישים עסקה בהתוויית שיטות לעיור בישראל ובניסוח מנשרים תכנוניים, בשנות השבעים כבר אפשר היה לבחון את התוצר – "העיר הישראלית".

עם פרסומם של שורת מחקרים סוציולוגיים, בראשית שנות השבעים, בנושאים של "הערים החדשות", ערי הפיתוח ויחסי כפר-עיר, החלו להיחשף הפערים הכלכליים והחברתיים בישראל. חשיבותם של מחקרים אלה היא בעיקרה אמפירית, בהציעם מבט, מנוסח בכלים כמותיים, על תהליכי העיור בישראל ועל השפעתם החברתית והכלכלית על תושבי הערים. ברם, קריאה מדוקדקת של מחקרים אלה חושפת נימה ביקורתית המתייחסת, בין השאר, ל"פער גדול בין האוכלוסייה בחלקים השונים של העיר [תל-אביב]" (גינזברג 1973, 595), ל"התדרדרות מתמדת ברמה הסוציו-כלכלית של האוכלוסייה באזור [רמלה]" (חובב 1973, 372), ולעובדה שבערי הפיתוח "המרוקנים הם קבוצה נמוכה, שהשתלבותה פחותה בהרבה מזו של כל הקבוצות האשכנזיות" (כהן ואחרים 1973, 643).

אולם המחקר העירוני-סוציולוגי, בשנים אלה, בודד מן הדיון (מבחינה תיאורטית, מתודולוגית ואמפירית) את הפלסטינים שהמשיכו להתגורר במרחב הישראלי שנבנה למעשה על גבי מרחב "אחר" – המרחב הפלסטיני. בהקשר זה נזכר כי מתוך 190 אלף המהגרים היהודים שהגיעו לישראל עד לשנת 1949, 126 אלף (66%) מהם יושבו בבתי הפליטים הפלסטינים בערים (מוריס 2000, 236). כך הפכו הפלסטינים למיעוט הן בערים שבהן היתה מלכתחילה

אוכלוסייה מעורבת כגון חיפה והן בערים הפלסטיניות שנכבשו ויושבו בידי האוכלוסייה היהודית כגון עכו, יפו, לוד ורמלה (רבינוביץ ואבו בקר 2002; Falah 1996). מן הראוי להזכיר בהקשר זה, כי בד בבד עם התמורות במפת העיור נפגעה התשתית העירונית הפלסטינית וחלה האטה בתהליך המודרניזציה של הפלסטינים. מתוך 12 ערים ערביות או מעורבות שהיו לפני קום המדינה, נותרו תושבים פלסטינים בשבע ערים בלבד וגם הן איבדו את האליטות הכלכליות, הפוליטיות והתרבותיות שלהן. פגיעה בתרבות העירונית הפלסטינית שהתפתחה עד 1948, אף קיבעה את דימויה של האוכלוסייה הפלסטינית כאוכלוסייה כפרית, נחשלת ופריפריאלית מבחינה פוליטית ותרבותית ותלויה בכלכלתה בעיר היהודית.³

מאמצע שנות השישים ואילך אפשר לזהות נקודת מפנה במחקר העירוני. חלק מן המחקרים שנכתבו במערב הושפעו מהזרם הניאו-מרקסיסטי בסוציולוגיה העירונית⁴ הבוחן את כוחן ואת השפעתן של תנועות מחאה עירוניות. זרם זה הצביע על כמה מקורות שבכוחם להניע שינוי חברתי במרחב העירוני, בין השאר, התארגנויות אתניות ולאומיות ויחסים מגדריים הפועלים להטיית המרחב העירוני למטרותיהם. זרם זה השפיע, כאמור, על התפתחות המחקר על העיר ועל המרחב העירוני בישראל: הכתיבה הפוליטית-ביקורתית בספרות העולמית הן בתחום הסוציולוגיה והן בתחום מדעי המדינה חלחלה מסוף שנות השמונים למחקר האקדמי בישראל ויצרה גוף ידע חדש המתמודד באופן ביקורתי עם העיר בישראל. גוף זה בוחן את המבנה החברתי בישראל בהתייחסות פוסטקולוניאלית ומצביע על ההיררכיה החברתית ועל הקשריה המרחביים. באופן זה קבוצת המייסדים בישראל (ה"אשכנזים"), מכוננת הפרויקט הציוני, נשענת על אינטרסים קולוניאליים ועומדת בראש הסולם, הפלסטינים הילידים בתחתיתו ובתווך היהודים המזרחים ופְּלָחִים נוספים באוכלוסייה המשמשים סוכני הייחוד של המרחב העירוני (ראו למשל יעקובי 2003; נוריאלי 2005). בד בבד הופיעו מחקרים שונים הנוגעים לחקר העיר אשר עסקו בנושאים כמו דיור, התחדשות, שיקום ותרבות עירונית.⁵

כתיבה ביקורתית התפתחה אף בתחום התכנון, גם כאן בהשפעת זרמים ביקורתיים בתכנון עיר שהתפתחו בארצות הברית ובאירופה.⁶ המחקר בישראל הצביע על קשר בין דפוסי כוחות ויחסי כוחות אתניים לבין מגמות תכנוניות המשמשות כלי לעיצוב המרחב. בהקשר זה נערכו מחקרים המצביעים על השפעתן של מסגרות תכנון על קבוצות בעלות זהויות שונות, אתנו-לאומיות

3. ראו בשארה 1993; 1999; בניזמן ומנצור 1992.

4. ראו 1989; 1983; Harvey 1973; Castells 1978.

5. למשל ורצברגר 1993; מנחם 1993; חזן 1993; כרמון 1997.

6. Sandercock 1998; 2002; Healey 1997; Forester 1989.

ומגדריות כאחת (Fenster 1999; Yiftachel and Yacobi 2004). ביטוי למגמות אלה במחקר על העיר הישראלית אפשר למצוא במאמרים המתפרסמים בספר זה והמציגים את המרחב העירוני כ"תוצר חברתי" (Lefebvre 1991). מחקרים נוספים עוסקים בתבנית הסוגרטיבית של העיר הישראלית בהקשרים שונים כגון המעמדי (אלימלך ולוין-אפשטיין 1998), האתני-לאומי (שנל 1994), הכלכלי-גלובלי (מונטרסקו ופביאן 2003) והמגדרי (בלנק 2003; Fenster 2004). עבודות אלה מצביעות על האופן שבו סגרגציה עירונית, מלבד היותה תופעה טריטוריאלית, משפיעה על גורמים הנגזרים מנורמות חברתיות, על דימויים ותדמיות של אזורים שונים בעיר ועל האופן שבו מובנית התפיסה הסטריאוטיפית של ה"אחר". באופן זה, נוצר דימוי מוטעה לקבוצות המיעוט ובכלל זאת לערכיהן המוסריים ולהתנהגותן. מחקרים דומים נערכו במקומות אחרים בעולם ואף הם מצביעים על האופן שבו הופכים גבולות מרחביים למייצגי הסדר המוסרי של קבוצת הרוב ול"אמצעי הגנה" מפני "החזן העוין" (Sibley 1995).

דוגמה מאתגרת לבינריות של יחסי רוב-מיעוט במרחב העירוני בישראל עולה מעבודתו של שלהב העוסקת בעיר החרדית. במחקרו של שלהב עולה (על דרך השלילה) כי יש פנים לנף העירוני החילוני-ישראלי (שלהב 1991, 133). בעבודתו, מנתח שלהב את השפעת המאבק ב"חילוניות" על הנף העירוני-חרדי:

עירוב בנייני הישיבות ובתי הכנסת, מודעות-הקיר הנפוצות כל כך ברחוב החרדי; כל אלה הם מאפייני תרבות חרדית המשפיעים גם על המראה העירוני. מכיוון שהחרדים ערים למשמעויות הסמליות של ביטוי הנף, הם מבקשים לעצב נף שמלכתחילה יבטא את ערכיהם, תוך עקירת ביטויי החילוניות הישראלית (שם, 130-131).

על בסיס הדברים שנאמרו עד כה הולכות ומתחדדות השאלות שבהן פתחנו את המבוא ושמסמנות את שלושת הצירים המרכזיים שבהם, כאמור, נעסוק: יחסי הכוחות המשפיעים על עיצוב המרחב; האידיאולוגיות הפוליטיות והחברתיות; והזוויות הקיימות והנוצרות ביחסי הגומלין שבין חברה למרחב.

המאמרים השונים המופיעים בספר זה ומבנהו, משקפים את הרצון לפתח דיון רחב ומעמיק בסוגיית העיר בישראל ולא להשיב בהכרח ובאופן חד-משמעי על השאלות המוצגות. לפיכך, הזמנו את אלישע אפרת לכתוב מסה שתפתח את הספר ותציג את נקודות המבט השונות המתייחסות לשאלת ישראליותה של העיר הן בהשוואה לטיפוסי ערים בעולם והן בהתייחס לתהליכי התפתחות העיר בישראל. עבודתו של אלישע אפרת משמשת, במידה רבה, בסיס לדורות של חוקרים מתחום הגיאוגרפיה העירונית העוסקים בתהליכי עיור בישראל; מחד גיסא אפשר לראות בה גוף ידע אוטוריטיבי, ומאידך גיסא צומח מדבריו

של אפרת נרטיב מרחבי המעלה שאלות מרכזיות שיידונו בהמשך הספר. לספר שלפנינו שלושה שערים: מרחוב השונות, מן הספר למטרופולין וכוחו של התכנון בעיצוב המרחב, שנפתחים במסות קצרות שעיקרן תיאור הסיוורים שערכו משתתפי הסדנה ביפו, באופקים ובחיפה. הבחירה בערים אלה אינה מקרית והיא מייצגת את הפנים הרב-שכבתיות של העיר בישראל. משתתפי הסדנה נפגשו בכל אחד מהסיוורים עם אנשי מקצוע השותפים בעיצוב המרחב המקומי וכן עם תושבים מן המניין ועם פעילים חברתיים. מפגשים אלה הולידו דיונים ערים שתומללו מיד עם סיומם ושימשו בסיס לעבודתו של נתי מרום, אשר חשף את הנושאים העיקריים וסיכם אותם.

שלושת השערים משקפים את הצירים המרכזיים שהשפיעו על התפתחות המרחב העירוני בישראל: יחסי כוחות, אידיאולוגיה וזהות. בתהליך העריכה עמדה לפנינו האפשרות לחלק את פרקי הספר על פי צירים אלה, אך העמקה בקריאת הטקסטים השונים לימדה כי חלוקה כזו היא שרירותית במידה רבה, שכן כל אחד מן המאמרים מייצג ומתמודד עם יותר מציר אחד כרכיב בניתוח המחקר.

השער הראשון – מרחוב השונות – נפתח בטקסט מן הסיוור ביפו המציג את הכוחות השונים שמעצבים את העיר, משפיעים עליה ומתערבים בה. מרחובן (spatialization) של שונותיות חברתיות בעיר בישראל קשור בחבל הטבור, כך עולה מן הסיוור, למארג הזהויות של האוכלוסייה וליחסי הכוחות הפועלים בה. יסודות אלה עומדים בבסיס ייצורם של מרחבים "מעורבים" קל וחומר בבסיסם של מרחבים מסוכסכים בין שעל בסיס יחסי הון ומעמד, ובין שעל בסיס אתני, לאומי או מגדרי. המאמרים המופיעים בשער זה מציגים את ההיבטים השונים של ייצור המרחב העירוני בהתאם לשונותיות הנזכרות לעיל. מאמרה של טלי חתוקה, מציע נקודת מבט שונה על מושג הגבול, וממייין סוגי מרחוב שונים. גבול נתפס כפעולה יומיומית וכפרקטיקה אוניברסלית, המפרידה בין "אני" ל"אחר" ומגוננת על הנכללים בקבוצה מפני ה"חיצוניים", אלה אשר אינם משתייכים אליה. נקודת מבט זו משמשת לניתוח סביבת הגבול בין תל-אביב ליפו החל בשנות העשרים של המאה ה-20 ועד ימינו, במיוחד באזור המכונה מנשייה. מאמרו של חיים יעקובי עוסק בעיר המעורבת לוד. המאמר מצביע על עוצמתו של "ההיגיון האתני" בעיצוב המרחב העירוני; היגיון אשר עומד בבסיס ייצור המרחב העירוני בלוד ובשעתוק יחסי הכוחות בין קבוצת המיעוט הערבית לבין קבוצת הרוב היהודית. אך לטענת יעקובי, ייצורו של המרחב אינו תוצר מוחלט של תהליך "חד-סטרי" שבו נשמעים חיי היומיום ליחסי הכוחות ומושפעים ממנגנוני השליטה – הגלויים או הנסתרים – אלא של תהליך דו-סטרי המושפע מתגובתם של תושבי העיר הערבים; אותה מחאה "קטנה" החושפת את שאיפתה של קבוצת הרוב לשליטה דמוגרפית, מרחבית ותודעתית במרחב העירוני המעורב. הנא חמדאן כמאמרה על התנהגות מרחבית-חברתית

של פלסטינים בנצרת עלית מראה כיצד דפוסי המגורים של הפלסטינים בעיר זו שונים מאלה שבערים מעורבות אחרות משום שלא נוצרה סגרגציה מוחלטת בין הרוב היהודי לבין המיעוט הפלסטיני, אלא נעשה ניסיון לחיים משותפים. גם כאן, להבדיל ממקומות מעורבים אחרים, השונות הלאומית והתרבותית זוכה לביטוי שונה במרחב העירוני בשל דינמיקות של חיי יומיום אשר יצרו מציאות עירונית שהתרחקה מהתכנון. אף מאמרה של טובי פנסטר, העוסק בהבנת המשמעויות המגדריות ביחסי חילונים-חרדים בירושלים אגב התמקדות ב"חומות הצניעות", מצביע על תופעת מרחוב השונות, במקרה זה על השונות הדתית-חרדית, המתנגשת בזכותן של נשים חילוניות להשתמש במרחבים הציבוריים של העיר.

השער השני – מן הספר למטרופולין – בוחן את התמורות שחלו בתהליכי העיור בישראל מנקודת מבט של יחסי מרכז ופריפריה. בשער זה, הפותח ברשמים מן הסיור באופקים, נידונות תופעות מרחביות שונות אגב התייחסות לשאלת מקומה של האידיאולוגיה הציונית בעיצוב יחסי מרכז ופריפריה במובן החברתי והגיאוגרפי ובעיצובן של קבוצות "ספר" לעומת קבוצות "מרכז". יצחק אומר מציג היבט זה במאמרו המתייחס לערים השונות במטרופולין תל-אביב-יפו. הוא בוחן את חשיבותו היחסית של המעמד החברתי-כלכלי, את מיקומה של ההשתייכות האתנית ואת השלב שבו מצוי הפרט במחזור החיים, ובודק אם היחסים ביניהם משמשים מקורות לחלוקת מטרופולין תל-אביב-יפו והערים שבתחומה לאזורים חברתיים. ממצאי המחקר מצביעים על מבנה חברתי-מרחבי טיפוסי לעיר ישראלית, שייחודו, בהשוואה לערים מערביות, ניכר בקיטוב האתני בין מרכז לפריפריה במטרופולין ובנטייה להתלכד עם קיטוב חברתי-כלכלי. ארז צפדיה נוגע במאמרו בשאלת יחסי ספר-מטרופולין אגב הסתכלות מעמיקה על תופעת הקמת ה"ספר" – ערי פיתוח. במאמרו מתמקד צפדיה בכמה שאלות: האם ערי הפיתוח הן "פיתוח" ישראלי? באיזו מידה האידיאולוגיה שהניעה את הקמתן ואת אכלוסן של ערי הפיתוח במהגרים היא מקרה ייחודי? באיזו מידה ההתנגדות והתמיכה של ערי הפיתוח במדיניות שהונהגה כלפיהן הן בגדר תופעה ישראלית מקומית. מהשוואה זו עולה שיש דמיון רב בין המניעים האידיאולוגיים שעמדו בבסיס הקמתן של ערי הפיתוח ואכלוסן במזרחים לבין המניעים האידיאולוגיים של פרויקטים דומים בעולם. במובן זה, ישראליותן של ערי הפיתוח אינה ודאית, ואפשר לראותה כביטוי מקומי לרעיון אידיאולוגי-תכנוני פופולרי. ואולם, ההשוואה בין אכלוס ערי הפיתוח במהגרים מברית המועצות לשעבר בשנות התשעים לבין פרקטיקות פיזור ויישוב מהגרים בחברות מתיישבים-מהגרים בשלהי המאה ה-20, מלמדת על הבדלים אידיאולוגיים מהותיים. בזמן שבחברות מתיישבים-מהגרים ברחבי העולם חלו שינויים אידיאולוגיים שביטויים המרכזי הוא היחלשות המוטיבציות הטריטוריאליות ועלייתם של ערכים ניאוליברליים, יישוב המהגרים מברית

המועצות לשעבר בערי הפיתוח המשיך להישען על אידיאולוגיה לאומית-טריטוריאלית חזקה, שבמרכזה רעיון יהוד המרחב. במובן זה אכלוס ערי הפיתוח בשנות התשעים מעיד על ייחודן האידיאולוגי, ומכאן על ישראליותן. מאמרה של רחל קלוש, המתמקד בשכונת גילה שנבנתה כחלק מתהליכי הישראליזציה של ירושלים אחרי מלחמת 1967, חותם את השער השני. שכונת גילה היא למעשה "ספר" בתוך עיר. באמצעות בחינה של האסטרטגיות השונות שנקטו במהלך הקמתה בין שעל ידי הממסד השלטוני ובין שעל ידי הגופים התכנוניים והאדריכליים, דן המאמר בתפקיד העיר הישראלית בעיצוב הטריטוריה הלאומית ובאופן שבו היא מייצרת את סביבות היומיום כ"ספר" בתוך העיר. כמו כן, מברר המאמר את המשמעויות הכפולות של תפקיד זה ואת ההשלכות שיש לו על דמות העיר ועל חיי תושביה.

השער השלישי – על כוחו של התכנון בעיצוב המרחב – מתמקד בפרקטיקה התכנונית כמתווכת בין יחסי הכוחות בעיר. השער נפתח בהצגת רשמי הסיוור בחיפה שמאירים את הממדים החברתיים והתרבותיים של העיר. מאמרה של נורית אלפסי, מציג את צדם ה"אפל" של התכנון ושל היווצרות ה"צורה" התכנונית, החושף את "גמישותו" של חוק התכנון והבנייה בעיר הישראלית מחד גיסא ואת תרבות עקיפת החוק מאידך גיסא. הטענה העיקרית המובאת במאמר זה מתייחסת לתרבות אי-אכיפת החוק בישראל ומצטרפת אל דילמת תכנון מוכרת, דילמת הוודאות והגמישות, המעודדת התנהגות מרחבת העוסקת באיתור פרצות ומעקפים בחוקים המרחביים. שתי דוגמאות מובאות להמחשת תהליכים אלה, הראשונה נוגעת להתיישבות הבודדים בנגב שמתבצעת בניגוד למדיניות התכנון הרשמית, והשנייה עוסקת בהקמת המרינות בחיפה ובהרצליה בניגוד להנחיותיה של תוכנית מתאר ארצית לחופים. מאמרה של איריס לוי, העוסק בעיצוב המרחב בגבעת פרדיס, נועל שער זה. במאמר זה, מוצג כוחו של התכנון בעיצוב המרחב בגבעת פרדיס, שכונה הנבנית ביישוב פרדיס במתכונת בנה ביתך. לוי ממקדת את הניתוח של תהליך התהוות השכונה במתח שבין "מרחב התכנון" לבין "מרחב החיים". באופן זה מרחב התכנון הפנה את המבט לתהליך ייצורו של המרחב ולאופן שבו המתכננים והתושבים מנצלים אותו. לעומתו, מרחב החיים הפנה את המבט לאופן שבו התושבים תופסים עצמם ואת סביבתם וכן לאופן שבו הם מייצרים את המרחב האישי שלהם אגב הגדרת זהותם ביחס למדינת ישראל, לחברה הישראלית, למיעוט הפלסטיני החי בתוכה, ליישוב עצמו ולקהילות השונות המתגוררות בו. הטענה המרכזית המתייחסת למרחב התכנון ולמרחב החיים בגבעת פרדיס מצביעה על תהליכי גיבוש הזהות של דור המכונה "הדור הזקוף" (רבינוביץ ואבו בקר 2002). השכונה מבטאת שינוי מהותי המתחולל בשנים האחרונות בקרב הפלסטינים אזרחי ישראל ומצביעה על האופן שבו הם מתייחסים לזהותם האישית והקולקטיבית.

לבסוף, ביקשנו מהסופרת וחוקרת התרבות תמר ברגר להגיב לדיון המתרחש בין דפי הספר. במסה, "אקשטיין כמשל: אפילוג", מתכתבת ברגר עם הסוגיות שעלו בפרקים השונים ומאתגרת את הדיון בעיר הישראלית דרך התבוננות בתהליכי ההתיישבות והעיור מעבר לקו הירוק; כך נלקח השיח המתרחש בין הפרקים השונים אל ספו של דיון נוקב שנפקד ממאמרי הספר: האם אפשר לדון בעיר הישראלית אגב התעלמות מתהליכי העיור המתרחשים מעבר לקו הירוק? האם אפשר לבודד מתהליכי ייצור המרחב העירוני בישראל את השאיפה לייצר מרחב אחד משני צדי הקו הירוק – מרחב סלקטיבי המסומן באבני ריצוף משתלבות, בגגות רעפים אדומים, במערכות כבישים, בתשתיות למיניהן ובשילוט, המגדירים גיאוגרפיה מדומיינת?

המאמרים המופיעים בספר, מציגים, אם כן, את פניה רבי הממדים של העיר הישראלית. בדיעבד עולה כי "ישראליותו של המרחב העירוני", ששימשה נקודת פתיחה לספר, התרחבה והתפרסה במאמרים השונים על פני נושאי שיח שונים, שיהוו, כך אנו מקווים, נדבך נוסף במחקרים על זהויות, על יחסי כוחות ועל ייצור המרחב בישראל.

אנו רוצים להודות לכל אלה שסייעו לנו בתהליך העבודה שהחל כאמור בסדנת חוקרים ושפירותיו בספר זה הקרוי על שמה: עיר ישראלית או עיר בישראל? שאלות של זהות, משמעות ויחסי כוחות. תודתנו לד"ר שמשון צלניקר ראש מכון ון ליר בירושלים, אשר עודד את הקמת הפרויקט וסייע לגיבושו ולמיקודו. תודה לכנרת להד שריכוזה את סדנת החוקרים ועשתה זאת במסירות ובהתלהבות ולציפי הכט על הליווי המתמיד והעצה הטובה. ברצוננו להודות גם לקוראים החיצוניים על הערותיהם המועילות. תודות רבות לשרה סורני, העורכת והמפיקה של הספר על עבודתה המסורה והמקצועית, ליונה רצון על סיועה בתהליך ההפקה ולאילנה ברנשטיין ולגלית שמאע על עריכת הלשון המקצועית והיסודית.

ביבליוגרפיה

- אלימלך, י', ונ' לויין-אפשטיין, 1998. "הגירה ושיכון בישראל: מבט נוסף על אי-שוויון אתני", *מגמות* 39(3): 243-269.
- אפרת, א', 1976. *ערים ועיור בישראל*, אחיאסף, תל-אביב.
- , 2000. "התוכנית", *תיאוריה וביקורת* 16 (אביב): 203-212.
- בלנק, י', 2003. "אין מולדת להומואים", *תיאוריה וביקורת* 23 (סתיו): 83-111.
- בנזימן, ע', וע' מנצור, 1992. *דיירי משנה: ערביי ישראל, מעמדם והמדיניות כלפיהם*, כתר, ירושלים.
- ברגר, ת', 1998. *דיוניסוס בסנטר*, הקיבוץ המאוחד, תל-אביב.
- בשורה, ע', 1993. "על שאלת המיעוט הפלסטיני בישראל", *תיאוריה וביקורת* 3 (חורף): 35-7.
- , (עורך), 1999. "הקדמה", *בין האני לאנחנו: הבניית זהויות וזהות ישראלית*, מכון ון

- ליר בירושלים והקיבוץ המאוחד, ירושלים ותל-אביב, עמ' 7-15.
 גינזברג, י', 1973. "שיקולים חברתיים וחשיבותם בתכנון העיר", א' שחר ואחרים (עורכים), *ערים בישראל*, אקדמון, ירושלים, עמ' 592-599.
 הרצל, ת', [1902] 1997. *אלטנוילנד*, בבל, תל-אביב.
 ורצברגר, א', 1993. "הדיירים המוגנים במחוז תל-אביב", ד' נחמיאס וג' מנחם (עורכים), *מחקרי תל-אביב-יפו*, רמות, אוניברסיטת תל-אביב, עמ' 125-146.
 חובב, ח', 1973. "רמלה: העיר העתיקה", א' שחר ואחרים (עורכים), *ערים בישראל*, אקדמון, ירושלים, עמ' 369-374.
 חזן, ח', 1993. "ככה היינו: היחיד, החבורה והקולקטיב בתל-אביב של כלוז לחופש הגדול", ד' נחמיאס וג' מנחם (עורכים), *מחקרי תל-אביב-יפו*, ב, רמות, אוניברסיטת תל-אביב, עמ' 261-280.
 יעקובי, ח', 2003. "על חיי השגרה בעיר המעורבת לוד", ג'מאעה י': 69-109.
 כהן, א', 1973. "העיר באידיאולוגיה הציונית", א' שחר ואחרים (עורכים), *ערים בישראל*, אקדמון, ירושלים, עמ' 5-10.
 כהן, א', ל' שמגר, ו' לוי, 1973, "דור"ח סיכום מחקר קליטת עולים בעירות פיתוח", א' שחר ואחרים (עורכים), *ערים בישראל*, אקדמון, ירושלים, עמ' 640-652.
 כרמון, נ', 1997. "שיקום עירוני: שלושה דורות של מדיניות והדגמתה בשכונות תל-אביב-יפו", ד' נחמיאס וג' מנחם (עורכים), *מחקרי תל-אביב-יפו*, רמות, אוניברסיטת תל-אביב, עמ' 105-140.
 מונטרסקו, ד', ור' פביאן, 2003. "ג'נטריפיקציה וגלובליזציה ביפו", *תיאוריה וביקורת* 23 (סתיו): 141-178.
 מוריס, ב', 2000. *לידתה של בעיית הפליטים הפלסטינים 1947-1949*, עם עובד, תל-אביב.
 מנחם, ג', 1993. "התחדשות ושיקום בתל-אביב והזדמנויות דיור של עולים", ד' נחמיאס וג' מנחם (עורכים), *מחקרי תל-אביב-יפו*, ב, רמות, אוניברסיטת תל-אביב, עמ' 167-190.
 נוריאלי, ב', 2005. "היהודים הערבים בגטו בלוד", *תיאוריה וביקורת* 26 (אביב): 13-42.
 נצן-שיפטן, א', 2000. "בתים מולבנים", *תיאוריה וביקורת* 16 (אביב): 227-232.
 קלוש, ר', ו' לו-יון, 2000. "הבית הלאומי והבית האישי: תפקיד השיכון הציבורי בעיצוב המרחב", *תיאוריה וביקורת* 16 (אביב): 153-180.
 רבינוביץ, ד', וח' אבו בקר, 2002. *הדור הזקוף*, כתר, ירושלים.
 שלהב, י', 1991. *עירה בכרך: גאוגרפיה של התבדלות והשלמה*, מכון ירושלים לחקר ישראל, ירושלים.
 שנל, י', 1994. *זהות מציינת טריטוריה: תפיסת המרחב של ערביי ישראל*, המרכז לחקר החברה הערבית בישראל, מכון ון ליר בירושלים, ירושלים.
 שרון, א', 1950. *יישובים ותושבים בישראל*, ההסתדרות הכללית של העובדים העברים בא"י – מרכז לתרבות והסברה.
 Castells, M., 1978. *City, Class and Power*. London: Macmillan.
 —, 1983. *The City and the Grassroots: A Cross-Cultural Theory of Urban Social Movement*. UK: Arnold.
 Efrat, Z., 2004. "Mold," H. Yacobi (ed.), *Constructing a Sense of Place: Architecture and the Zionist Discourse*. London: Ashgate, pp. 76-88

- Falah, G., 1996. "Living Together Apart: Residential Segregation in Mixed Arab-Jewish Cities in Israel," *Urban Studies* 33(6): 823-857.
- Fenster, T. (ed.), 1999. *Gender, Planning and Human Rights*. London: Routledge.
- , 2004. *The Global City and the Holy City: Narratives on Planning, Knowledge and Diversity*. London: Pearson.
- Forester, J., 1989. *Planning in the Face of Power*. Berkeley, CA: University of California Press.
- Golan, A., 2002. "The Politics of Wartime Demolition and Human Landscape Transformations," *War in History* 9(4): 431-445.
- Harvey, D., 1973. *Social Justice and the City*. London: Edward Arnold.
- , 1989. *The Urban Experience*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press.
- Healey, P., 1997. *Collaborative Planning*. London: Macmillan Press.
- Holston, J., 1989. *The Modernist City: An Anthropological Critique of Brasilia*. Chicago and London: The University of Chicago Press.
- Lefebvre, H., 1991. *The Production of Space*. Oxford, UK and Cambridge, USA: Blackwell.
- Levine, M., 2004. "Planning to Conquer: Modernity and Its Antinomies in the 'New-Old Jaffa'," H. Yacobi, (ed.), *Constructing a Sense of Place: Architecture and the Zionist Discourse*. London: Ashgate, pp. 192-224.
- Sandercock, L., 1998. *Towards Cosmopolis*. London: Wiley.
- , 2002. "Difference, Fear and Habitus: A Political Economy of Urban Fears," J. Hillier and E. Rooksby (eds.), *Habitus: A Sense of Place*. London: Ashgate, pp. 203-218.
- Segal, R., and E. Weizman (eds.), 2003. *A Civilian Occupation*. London: Verso.
- Sibley, D., 1995. *Geographies of Exclusion*. London: Routledge.
- Troen, S. I., 2003. *Imagining Zion: Dreams, Designs, and Realities in a Century of Jewish Settlement*. New Haven: Yale University Press.
- Yiftachel, O., and H. Yacobi, 2004. "Urban Ethnocracy: Ethnicization and the Production of Space in an Israeli Mixed City," *Environment and Planning D: Society and Space* 21(6): 673-693.